

**MÖVZÜ. ORTA ƏSR AVROPA VƏ ŞƏRQ (MÜSƏLMAN)
SİVİLİZASİYALARINDA QENDER ASPEKTİ**

- *Orta əsr Avropa cəmiyyətində xristianlığın nigaha, ailə və qadınların vəziyyətinə münasibəti*
- *Orta əsr Avropasında qadın həyatında ictimai və xüsusi sahələr. Kurtuaz məhəbbəti anlayışı.*
- *Orta əsrlərdə müsəlman Şərqi qadınların vəziyyəti*

Orta əsr Avropa cəmiyyətində xristianlığın nigaha, ailə və qadınların vəziyyətinə münasibəti

Roma imperiyasının dağılması tədriclə baş verən bir proses olmaqla özünü yavaş-yavaş çürümək və vaxtaşırı itkilər verməkdə biruzə verirdi. B.e 400-cü ilindən 1000-ci ilə kimi əhali köçür, hakimlər gəlib-gedirdilər, Avropanın xarici görünüşü durmadan dəyişirdi. Babilistan realizmini, yəhudi mütləqiyyətini, yunan platonizmini və Roma materializmini özündə cəmləşdirmiş xristian kilsəsi yaşaya bildi, həmin qeyri-stabil dünyada yeganə birləşdirici qüvvə kimi öz təsirini yaydı. Praktiki olaraq, bütün sahələrdə (Səlib yürüşlərini nümayiş etdirən hərbi hakimiyyət də daxil olmaqla) xristian kilsəsi Roma imperiyasının davamçısı idi.

Mərkəzi hakimiyyətin dağılması və iqtisadiyyatda natura ilə ödənişə qayıdış Avropa cəmiyyətinin özü-özünə qapılmasına səbəb oldu.

Cəmiyyət son dərəcə lokallaşmışdı və dünyəvi qanunlar qüvvədən düşmüş idi. Lakin kilsə sosial stabillikdə çox maraqlı idi. Belə ki, yalnız stabillik kilsənin ehtiyac duyduğu daimi gəliri təmin edə bilirdi və məhəllə kilsə ruhaniləri dünyəvi qanunvericiliyində olan nöqsanların xristian əlavələri ilə aradan qaldırılması üçün tədbirlər gördülər. Onların dik tətikləri mənəvi qanun, cəhənnəm atəşi qorxusu ilə daha da qüvvətləndirildi (bu kübar qanunvericiliyi ilə təqdim edilə biləcək hər hansı bir qorxudan daha effektiv idi). Bu həm kənddə, şəhərdə, ayrı-ayrı qraflıqlarda, həm də bütün ölkədə yeni qüvvədə olan universal qanun idi. Beləliklə, bir neçə yüzilliklər ərzində xristian əqidəsi nəinki hər yerdə yayılırdı, eyni zamanda o sosial əqidəsi ilə, dini hakimiyyəti dünyəvi hakimiyyətlə birləşdirilən kimi, birləşdi.

Papaçılığın vəziyyəti möhkəmlənən dövründə – XI əsrin sonlarında papa VII Qriqori ruhanilərin nigah bağlamasına qadağa qoydu. Xristian aləminin bir sıra vilayətlərində bu qadağaya qarşı güclü reaksiya baş verdi: (məsələn germanlar elan etdilər ki, onlar öz həyatları ilə daha tez vidalaşarlar, nəinki arvadları ilə), lakin sonda kilsə qalib gəldi və kilsədə selibat (nigahsızlıq) prinsipi qəbul olundu. Beləliklə, təkçə kilsə nigah bağlanılmasına qarşı deyil, özünün əlçatmaz ideali olan bakirəliyə yaxınlaşmaq məqsədinə çatmışdı. Əsas problem o idi ki, çoxları hüquq, idarəetmə və elm sahələrində peşə karyerasını əldə etmək üçün ruhani olurdu. O fakt ki, XIII əsrdə İngiltərədə hər on iki kişidən biri ruhani idi, hələ o demək deyil ki, hər on iki kişidən birində böyük ruhanilik qabiliyyəti var idi.

Selibat elan edilənə qədər, hər iki vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə edən kişilər cavan yaşlarında ailə qururdular və ailə həyatı onları bezdirdikdə ruhaniliyi qəbul edirdilər. Bəziləri də evlənməkdən ümumiyyətlə imtina edirdilər. Bunlardan bir hissəsi səmimi əqidəsinə görə, bəziləri isə ruhani vəzifə pilləsində üstünlük qazanma naminə bunu edirdilər.

Müasir kilsə xadimləri ailə haqqında elə danışırdılar ki, güya ailə xristian ixtirası imiş, lakin onların sələfləri ailəni şeytanın əməli kimi lənətləməyə daha çox meyilli idilər.

Kilsə başçıları adi əhaliyə deyirdi: «Əgər bu, sizə çox vacibdirsə, evlənin» - bunun ardınca onlar ailə həyatının sevinclərini elə ifadələrlə təsvir edirdilər ki, qədim yunanlar və romalılar dərhal bu ifadələri tanıya bilirdilər. Onlar üçün uşaqlıq «ən acı rahatlıq» idi, arvadlarını isə onlar zəif, anlaşılmaz, emosional, dayanıqsız, yalançı və ictimai işlərdə tam məsuliyyətsiz bir varlıq kimi qiymətləndirirdilər.

Bütövlükdə, kilsə nigahı, insanın bir sıra zəifliklərinə güzəşt kimi qəbul edirdi və bu zəiflikləri hörmətdən salmaq üçün əlindən gələni edirdi. Kilsə təsdiq edirdi ki, bir nigah kişini hər şeylə təmin edir, ikinci nigah ailə xainliyidir, üçüncüsü isə – adicə «donuzluqdur». Faktiki olaraq, kilsə başçıları hətta nəslin doğulmasına belə şübhə ilə yanaşırdılar, lakin fikirləşəndə ki, nəslin çoxalması nəticə etibarlı ilə dinə inananların da sayını artırır, bu zaman kilsə müəyyən güzəştlərə getməyə məcbur oldu.

Bununla yanaşı kilsə nigahda ideal bakirəliyi tələb edirdi. Nəticədə hələ XII və ya XIII əsrlərdə nigah bir müqəddəs əməl kimi (yəni o, heç bir şəraitdə pozula bilməzdi) elan olunana qədər, bütün qədim birliklərin sosial praktikasına zidd olsa da – kilsə sonsuzluğu boşanma üçün əsas sayı bilmirdi. Bu yeni məhdudiyət nə qədər də qərəzsiz olsa da, bu vaxta qədər işlənmiş cinayətlərdə ər daha çox günahkar olsa da, bütün məsuliyyəti daşıyan qadınlar üçün bu tayı-bərabəri olmayan müdafiə idi.

Çox zaman belə bir fərziyyə irəli sürülür ki, xristianlıq qadınların vəziyyətini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırdı, faktiki olaraq isə yuxarıda göstərilənlər istisna olmaqla, qadınların rəsmi və praktiki statusu dəyişməmişdi. Xristian doktrinası ilə konfliktə girməyən dairələrdə, erkən xristian kilsəsi, Qədim Romanın vətəndaşlıq qanunlarını və adətlərini bir miras kimi qəbul etmişdi. Eyni zamanda xristian qadınlarda arzu olunacaq hər bir şeyə qarşı Roma imperatorluğunun qadınlarını bir nümunə kimi qəbul edirdi. Xristianlıq, qəti olaraq, bu fikirdə idi ki, hər mömin xristian qadın öz cazibəsini gizlətməli, kilsəyə gələrkən, örtüklə üzünü örtməli, kosmetik vasitələrdən tamamilə imtina etməlidir. Bunun əvəzinə xristianlıq qadınlara kişilərlə eyni mənəvi bərabərlik təklif edirdi – bu, verənlərə alanlardan daha çox fayda gətirən vergi idi. Qadına bərabər mənəvi münasibət bəsləyən kilsə, onun xeyriyyəçi cəhətlərindən, dualarından ictimaiyyətin xeyrinə istifadə etməklə yanaşı, şəxsi həyatı baxımından qadını həmişə uzaq məsafədə, özünə müvafiq yerdə möhkəm saxlayırdı. Hətta şərq kilsələrində belə, qadınların şərqəsiyası nəticəsində dini xadim kimi onların yolu əhəmiyyətli olsa da, onlara xaç suyuna çəkilmə mərasimlərini aparmaq, dini möizələr etmək, kilsədə bərkdən dua etmək, mehraba yaxınlaşmaq və xeyr-dua vermək qadağan edilmişdi. Kliment Aleksandriyskiy gəsdən etməsə də, erkən xristian kilsəsinin qadınlara münasibətini qiymətləndirərək, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, qadın hər şeydə kişi ilə bərabər olsa da, kişilər həmişə və hər şeydə qadınlardan üstün olmuşlar. Həqiqətdə isə hər şeydə yox! Siyasi nığah məsələsində qadınların kilsə üçün, hökumətdə olduqları qədər, əhəmiyyəti böyük idi. Kilsə tərəddüd etmədən kübar-xristian qadınları cahil ölkələrə göndərərək onların frankların, saksonların başçıları ilə nığaha girərək, bu yolla həmin başçılara xristianlığı qəbul etdirməyə məcbur edirdi.

Yüz illər keçdikcə, xüsusilə Meroving və Karoling dinastiyalarına aid olan çox güclü şəxsiyyətlərdən sayılan ərə getməli bəzi xristian şahzadələr, öz ərlərinin ardınca lap uzaq yerlərə getməli olurdular. Bu, təkcə ona görə baş vermirdi ki, xristianlığı qəbul edənlərin sayı çox azalırdı, həm də ona görə olurdu ki, imperator Yustinian qohumluğun beşinci dərəcəsinədək nığahlara qadağa qoymuşdu. Beş yüz il sonra V Qriqori qohumluğun yeddinci dərəcəsinədək nığah bağlanmasına qadağa qoydu. Bu ona gətirib çıxardı ki, şahzadələrin nığah coğrafiyası İrlandiyadan Yerusəlimə qədər və Kastiliyadan Novqorodadək yayılmışdı.

Orta əsr Avropasında qadın həyatında ictimai və xüsusi sahələr. Kurtizan məhəbbəti anlayışı

Neolit dövründən sonra, XII əsrdən başlayaraq, XVI əsrin sonlarına qədər Avropa qadınlarının sosial, maliyyə və məişət vəziyyəti son dərəcə ağır olmuş və dövrün sonundakı bu vəziyyət əvvəldəkindən heç də yaxşı deyildi. Yeganə fərq qadının obrazında, onun imicində idi. XII əsrin əvvəllərində qadınlara nifrətlə baxırdılar, kişilər qadınlara, hətta qadınlar da bir-birinə həqarət edirdi, XVI əsrin axırlarında onlara hörmət edilməyə, hətta pərəstiş edilməyə başlanıldı. Belə vəziyyət digər dəyişmələrə də səbəb oldu. Diskriminasiyadan əvvəlki beş minilliklər ərzində psixoloji və genetik uyğunlaşmalar tələb olunurdu ki, baş verən dəyişikliklər radikal olsun.

Bizim günlərdə isə imic, istehlak malına, komputer imitasiyası məhsuluna çevrilib, burada hətta təsadüf riyazi ehtimallılıq nöqtəyi nəzərindən qəbul edilir. Lakin vaxtı ilə qadının imicinin dəyişməsi tam başqa cür əldə edilirdi. Bunlar ayrı-ayrı vaxtlarda müəyyən şəraitlərin təsadüfən biri-birinə tuş gəlməsi, uyğunlaşması nəticəsində əmələ gəlmişdir, bunların hərəsi ayrı-ayrılıqda müvafiq təsir yarada bilməzdi. Zaman keçdikcə, dəyişikliklər yəqin olsa da, onların qələcək nəticələri hələ aydın deyildi.

Öz mahiyyəti etibarını ilə, vaxtı ilə qadınların buraxdığı səhvi – (neolit dövründə qadının, kişilərin mənliliyinin artımı üzərində nəzarətin əldən buraxılması səhvinə) kişilər təkrar etdilər. Bu dəfə kişilər öz mənəvi yüksəlişinə diqqətlərini cəm edərək, qadının özünə hörmətinin artmasına saymazcasına yanaşdılar, onlar bunu diqqətəlayiq bir məsələ kimi qəbul etmədilər. Bir sıra tam spesifik xüsusiyyətlərə görə kişi xanımı xeyirxahlıq simvoluna çevirmişdi. O düşünürdü ki, vaxt gələcək, bu yeni statusa tam praktiki mənada baxılacaqdır.

Qadının xanuma çevrilməsinə köməklik göstərən faktorlardan (bunlardan çoxu indiyə qədər də qeyri-müəyyən qalmışdır) bir neçəsini ön plana keçirmək olar. Bunlardan biri – xaçpərəstlərin yaşa dolma təcrübəsidir.

1097-ci ildən sonra fransız cəngavərlərinin yarından çoxu 30 il ərzində müqəddəs torpağa və ya Şimali İspaniyaya böyük xaç yürüşləri etmiş və ya özləri təkbəşinə gedib çıxmışlar. İngiltərə və Almaniya da, Fransaya qoşularaq, özlərinin ən şücaətli cəngavərlərini xaç yürüşlərinə göndərirdilər. Bu cəngavərlər İspaniya və Siciliyadan uzağa getməsələr də, islam dövlətlərinin ekzotikası və parlıtısından gözləri qamaşırdı. Bu dövlətlər baş verən qarışıqlıqlara baxmayaraq, Qərbin kobud baronlarının təcəssüm

etdikləri hər hansı cəmiyyətdən daha inkişaf etmiş sivil ölkə idilər. Sözsüz, yalnız birinci Səlib yürüşü müvəffəqiyyətli oldu, lakin dənizdə havanın dəyişməsi nəticəsində xaçpərəstlər yürüşdə əldə etdiklərindən daha az qənimət gətirə bildilər. Bununla yanaşı ən böyük «qənimət» yeni həyat tərzini, yeni ideya və təəssüratlar, dünyagörüşünün və dərk etmə qabiliyyətinin artması idi. Bütün bunlar Avropada baş verən dəyişikliklər prosesinin aktivləşməsi üçün kifayət idi. Əgər xaçpərəstlər islamla bilavasitə rastlaşmamışdılarsa, evdə qalan kişilər (onlar kilsənin imperiya ambisiyasına qoşulmaq üçün ya çox cavan, ya çox qoca, həddən artıq hissiyatlı, təkəbbürlü idilər) özləri üçün başqa şeyi dərk etdilər: müsəlman alimlərinin əsərlərinin köməkliyi ilə onlar klassik dünyanın müdrikiyinə, onun qədim və daim yeni fəlsəfəsinə, yunanların bildiyi, romalıların isə yaddan çıxardığı özünəməxsus humanizminə yeni baxışla baxdılar. Antikliyin nailiyyətlərindən çoxu müsəlmançılığın süzgülündən keçmişdi, bu da Avropa qadınının vəziyyətinə bilavasitə təsir edən ədəbiyyatın yaranmasının əsas səbəblərindən biri olmuşdur.

Daha hövsələsiz nümayəndələrinin müvəqqəti olaraq cəmiyyətdən təcrid edilməsi, yeni dünyagörüşünə malik bir çoxunun bu cəmiyyətə gəlməsi yüksək sinfin qadınlarına nadir şans verdi. XI əsrin sonlarına qədər onlar tamamilə öz ərlərindən, atalarından və oğlanlarından asılı idilər. Lakin Səlib yürüşləri zamanı bir çox qadınlar ərlərini itirmiş, baxımsız qalmışdılar, onlar ərlərinin mülkiyyətini idarə etmək məcburiyyətində qaldılar və hətta siyasət belə artıq onlar üçün sirr deyildi. Qadınlar o dövrün ictimai həyatının modalarını; qeybətlərin, intriqaların mərkəzi sayılan hersoq və kral sarayları uğrunda aparılan mübarizələrdə iştirak edirdilər, Kilsə qadınların bu hərəkətlərini dəstəkləməsə də, bütün bunlar qadınların ictimai vəziyyətinin sabitləşməsinə kömək etdi. XI əsrdə arvadından bezikmiş ər, asanlıqla ondan ayrılı bilirdisə, nigah qaydaları ruhanilərin əlin altına keçdikdən sonra (ruhanilər boşanmanı nigaha nisbətən daha çox pisləyirdi), belə praktikanın qarşısı kəskin şəkildə alındı.

Sonralar kilsənin və kişilərin qadın cinsinə olan münasibətinə təsir edən daha bir tendensiya meydana gəldi. Vizantiyada Deva Mariya (Müqəddəs Məryəm) üçün müddət sitayiş obyektini idi. Ona pərəstişliyi, Avropaya XII əsrin əvvəlində piliqrimlər, xaçpərəstlər və tacirlər gətirmişdilər. Bir çox yüzilliklər ərzində Qərbi kilsəsi, insanın qadın nəslinin başlanğıcını, günaha batmasında təqsirkar sayılan ulu ana Yeva ilə bağlayırdı; Və XIV əsrdə Yeva öz yerini Deva Mariyaya verəndə, qadınlar uduşda oldular. XII əsrin əvvəllərinə qədər Mariya yalnız Qərbi xristianlarının təqviminin müqəddəslərindən biri idi. Lakin XII əsrin əvvəlində ona olan sitayiş Bizans imperiyasından Avropaya keçdi, bu zaman sistersiançıların ordenini islah edən böyük fransız ruhanisi Bernard Klervosskinin qəlbində, Deva Mariya ehtiraslı məftunluq hissi oyatdı. Bernard Klervosskinin təsiri altında bütün Avropada yüzlərcə yeni abbatlıqlar tikilmiş, burada rahiblər Deva Mariyaya ibadət elir, onun bakirəliyi naminə ağ paltarlar geyir və öz kilsələri nəzdində qadınların ona ibadət etməsi üçün xüsusi kiçik kilsələr tikdirirdi.

Özünün populyarlığının geniş yayılmasına görə Mariya sistersiançılara, fransiskançılara, trubadurlara, habelə kübarlara, tacirlərə və onun şərəfinə memarlıq, incəsənət əsərlərini sifariş etdirən şəhərlilərə çox borclu idi. Deva Mariya İsa peyğəmbərin xeyirxah anası olmaqla bərabər, kişilərin öz oğlanları üçün arzuladıqları ümumiyyətlə ideal ana obrazı idi. XIV əsrin sonunda Kontreformasiya zamanı Deva Mariya ortodoks xristianlığın ehkamlarını qoruyub saxlayan teoloqlarda da analoji ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu. Müqəddəs Madonna kübar xanım idealının ikitərəfi olmaqla kilsənin rəyinə görə insanlığın həyatında eyni yer tuta bilməzdi. Deva Mariya kilsə üçün çox əlverişli idi, lakin çox obrazlı olmaqla Mariyaya olan ibadətlər – dini ayinlər kilsənin əlindən çıxdı. İnamın məntiqi ilə bəzən heç bir əlaqəsi olmayan dünya əhli, Mariyanı eyni zamanda həm Deva, həm Xristosun gəlini, həm anası kimi hazır olsa da, rolların belə qarışması, məişətlə bağlı, həlli olmayan teoloji problemlər yaradırdı. Hələ ki, xalq xristianlığı Mariyanı yalnız müqəddəs deyil, ideal qadın kimi qəbul edirdi, o kilsənin qadın hüququ barədə olan bütün təlimlərində hesaba alınmamış faktor kimi qalırdı. Tez-tez kilsə əlverişsiz vəziyyətdə qalaraq, Mariya üçün istisnalar etməyə məcbur olurdu, çünki Mariya “başqa” idi.

Müxtəlif vaxtlarda bu təmayüllər XII əsrin birinci yarısında inkişaf edən qeyri-adi, nəzakətli, kurtuaz məhəbbət adlanan, əvvəlcə qəribə poetik surət kimi yaranmış, sonradan real dünyaya müdaxilə etmiş bir oyuna qoşuldular. Bu – həyatın incəsənətə təqlid etməsinin klassik nümunəsi idi. Kurtuaz məhəbbəti – yüksək mənşəli qadın ilə romantik kavalər arasında iletəlmə əlaqəsi idi, boş vaxtlarını gözəlləşdirməyə çalışan və heç nəyə baxmayaraq, yeni davranış kodeksi yaratmış xoş bir arzu idi. Bu məhəbbət birbaşa və birmənalı olaraq, qadınların ictimai vəziyyətinə təsir etmişdi.

Kurtuaz məhəbbəti tarixçilərin təxəyyülündə ona görə daim dolanırdı ki, bu özünün əsasında qeyri-dini bir ideya idi. Bu ideya kilsənin inkişafının ən zirvə nöqtəsində əmələ gəlmiş və çiçəklənmişdi. Antropoloqlar belə nəticəyə gəldilər ki, kurtuaz məhəbbəti xristian normalarına qarşı çıxan mədəniyyət tendensiyalarının üzə çıxması idi. Sonralar bütün suallara cavab verən psixoloq meydanı çıxanda, ana surətində infantil fiksasiya zəminində orta əsrdə hansı isə kollektiv fantastik bir surət – gözəl xanım ideyası yarandı.

Müsəlman cəmiyyəti ilə xristian Qərbin arasında bir əsaslı fərq var idi və həmin bu fərqə görə, Avropa qadını ləyaqətli qadın maskasını əldə edə bildi. Qərb qadınlarından fərqli olaraq, müsəlman qadını ciddi qorunurdu. Nəcibləşdirən məhəbbət ideyası faktiki olaraq, qadını pərəstişkarından qızıldən, sevgili qadının mahiyyətini poetik obraza çevirən hərəm xanaların möhkəm divarları arasında yaranmışdır. Bu ideya tədricən Avropaya, ən əvvəl isə Fransaya keçdi və orada yayılmağa başladı. Məhəbbət lirikasının qəhrəmanı (XII əsrin ortalarından XIII əsrin sonuna qədər bunların obrazları dəyişməmişdi) möhtəşəm sinyora ərə qətmiş kübar xanım idi, onun sevgilisini qadının ərdə olması statusu yox, onun tutduğu yüksək sosial vəziyyəti narahat edirdi. Sevgili, qadına layiq olmaq istəyirdi. Lakin qadının adını ləkələməmək üçün sevgililər öz məhəbbətlərini qizli saxlayırdılar. Bu məxfi məhəbbət onların ətrafında xüsusi işıq saçaraq, onları ətraf dünyadan təcrid edəcəkdir. Bu zaman əhvalatların sonrakı inkişafında ərəb məhəbbət lirikasında olduğu kimi, əsas qəhrəmanların məhəbbətinə kömək edən, və ya manə olan inanılmış şəxslər sevgililərə xəbər aparır, konfliktləri yatırıb, sevgililərə hərdən qorxu gələn zalımları sakitləşdirirdilər.

Yarım əsrdən az bir vaxt nifrətlənən qadın özü və ya onun surəti, hörmət olunan xanıma çevrildi. Xanıma, onun ləyaqətinə görə hörmət edilirdi, bunu o zamankı şəraitdə kompliment kimi qəbul etmək düzgün olmazdı.

Fransanın şimalında kurtuaz məhəbbət idealının təməlini Eleonora Akvitanskaya qoydu. O, 1137-ci ildə VII Lüdovika ərə getdi, lakin şimali temperamentli kralla onunkü düz gətirmədi, kral köhnə vuruşmalar və sərgüzəştləri bölünməz məhəbbət haqqında olan hekayələrdən üstün tuturdu. Ona görə də Eleonora və qızları bunların hər ikisini inkişaf etdirməyə başladılar.

Bir neçə əsr ərzində Fransanın bütün şimalı, «fəaliyyət nəğmələrinə» aludə olmuşdur. Bu adi musiqi ritmləri ilə müşayiət olunan reçitativ (mahnı arasında danışmaq) kimi uzun poemalar idi. Bu poemalarda əsasən döyüşçülərin, qəhrəmanların, senyorların, xristian cəngavərlərin rəşadətindən bəhs edilirdi. XII əsrin əvvəllərində roman canrı da inkişaf etməyə başladı, o zaman bu, qafiyə ilə yazılmış nağıla bənzər şeirlər idi, onlar kiçik auditoriyada oxumaq üçün yazılırdı. Adətən belə romanların mövzusu cəngavərlərin sərgüzəştlər axtarmaq məqsədi ilə nağıllar ölkəsinə səyahət etməsi və onların məhəbbət yolunda vuruşmada qazandıqları qələbə idi. Klassik antik dünyaya yenidən baxışı əks etdirən ilk romanlar «Aleksandr haqqında roman», «Fillər haqqında roman», «Troya haqqında roman» tarixi dramları idi. Nəticədə siyasi səbəblərə görə romanlarda baş verən hadisələr doğma evə yaxın yerlərə köçürüldü. 1170-ci ildə Normandiya və İngiltərə kralı II Henrixin arvadı Eleonora Kral Artur barədə və kurtuaz məhəbbətin simvolu olan, yeni gözəl arzularla bəzənmiş «ideal» qədim cəmiyyət sayılan «Dəyirmi masa»nın cəngavərləri barədə kelt əsətlərini dəbə salmışdı. Eleonoranın qızı Maria Şampanskaya ailə ənənələrini davam etdirərək, Kreyen de Truanı şövq etdi ki, o, bir əsərdə məhəbbət haqqında nağılları döyüşçülərin cəsarəti barədə nağıllarla birləşdirsin, məhəbbəti sərgüzəştə, adi cəngavəri səyahət edən cəngavərə çevirsin. Bu yolla cəngavərlik təşəkkül etməyə başladı.

Tamamilə təbiidir ki, çox qısa bir vaxtda xanım, ilham mənbəyi kimi cəngavərlər barədə olan eposlarda özünə məxsus yer tutdu. Məsələn, Almaniyada cəngavər sədaqəti əsas ləyaqət hesab edilirdi. Jəngavərdən öz xanımının xeyrinə hərəkət etmək, məhrumiyətlərə dözmək tələb olunurdu, qadına layiq olmaq üçün onun şərəfinə vuruşlarda o qalib gəlməli, bunun əvəzində isə qadından tərif sözündən təltif gözləməməlidir.

Kurtuaz məhəbbəti Xanıma ləyaqətlilik verdi, cəngavər bu sahədə özünəməxsus şəkildə seçilirdi. Kurtuaz məhəbbəti, xanım başına ləyaqətlərdən ibarət hər tərəfə işıq saçan bir çələng qoymuşdu. Əvvəllər yalnız kişilər buna layiq görülürdü.

Kurtuaz məhəbbətinin yaranması ilə Avropada Deva Mariya səcdə edilməsinin zəifləməsi eyni vaxta düşməsi təsadüfi deyildir. Jəngavərlər dövrünün əvvəllərində, yaxud cəngavərlərə nəzakət qaydalarını öyrədən «kurtuaz kitabları» dəbdə idi. XIV əsrin sonlarında belə ədəbiyyatın müəllifləri, varlı şəhərli qadınların tərbiyəsinə diqqət yetirməyə başladılar, aydın olmuşdu ki, bu qadınlar öz təbiətlərinə görə o

qədər tərbiyə edilməz deyillər. Bu ədəbiyyat orta sinif təbəqələrində yayılmağa başlamışdır. Bu isə həm kişi və həm də qadınlar üçün bir inqilab idi. Əvvəllər onlar üçün bu məsələləri təbliğ edən yalnız hekayələr və öz şəxsi təcrübələri idi, məsləhət üçün onlar öz yaddaşlarına müraciət etməli di. İndi isə düşüncələr dar çərçivələrdən çıxmağa başladı. Bir adamın fikri daha avtomatik olaraq, qanun kimi qəbul edilmirdi, belə ki, digər adamlarla danışırdılar və onların rəyi tamamilə başqa cürə ola bilərdi.

Baxmayaraq ki, 1100-1300-cü illərdə bu hadisədən əvvəl olan üç minillik dövr ərzindəkinə nisbətən, kişinin qadına olan münasibəti daha çox dəyişmişdi, ləyaqət və bakirəliyə xüsusi diqqət verilməsində uğursuz kənar effektləri də olurdu. Xüsusən praktiki düşünən bürgerlər, pullarını soyğunçulardan qifil altında gizlətdikləri halda, nə üçün öz arvadları ilə belə hərəkət edə bilməyəcəklərini anlaya bilmirdilər.

Orta əsrlərdə müsəlman Şərqi Qərbdə qadınların vəziyyəti

Qərribə təsadüf olan belə bir fakt da var idi ki, üç min ildən çox tamamilə müxtəlif sivilizasiyalar – Şumer, Misir, Yunanıstan, Roma, Suriya, Rusiya, Çin və Hindistan tərəfindən toplanılmış müdrikliklər bir neçə, çox məhsuldar yüzilliklər ərzində islam xəlifələrinin parlaq yeni paytaxtı olan «1001 gecənin» cazibəliklərini həyata keçirə bilən Bağdadın qaynar həyatında ərsəyə gəlirdi.

Bağdad b.e-n 763-cü ilində dünya sivilizasiyasının ilk paytaxtı olan Şumer kimi tanınmış qədim Kiş şəhərinin yerində tikilmişdi. B.e.-in VIII əsrində əvvəlki minilliklərdə, Avropa və Asiya xalqlarının əldə edə bildikləri hər şeyi əlaqələndirə və ümumiləşdirə bildilər. Hər şeyi tam qavramaq qabiliyyətinə malik ərəb intellekti və əsrlər boyu sınaqdan keçmiş Çin texnikasına adaptasiya, elmdə, deməli bütün Qərb həyatında çevrilişə səbəb oldu.

E.ə. 500 il ərzində Qırmızı dəniz və Fars körfəzi arasında yerləşən quraqlıq keçirən yarımadaının köçəri xalqları, ədəbiyyatları, Şərqdən Qərbə gətirərək, çox əlverişli alver etməyi öyrəndilər. Lakin yalnız Məhəmməd peyğəmbər məşhur islam (inama itaət etmə) dinini təlim etməyə başladığı dövrdən, bu ümumi maraq, onları bir millət kimi birləşdirə bildi. Bu dinin ardıcılıqları müsəlmanlar adlanırdılar.

Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından keçən yüzillərdə Suriya, Mesopotamiya, Şərqdə fars torpaqları, Afrikanın bütün Aralıq dənizi sahilləri və praktiki olaraq bütün İspaniya Məhəmmədin ardıcılıqlarına tabe oldular. İslam vasitəsilə Qərb, hiss edilmədən, təkcə klassik dünyanın deyil, eyni zamanda Asiyanın ucqar vilayətlərində yaranan ideya və fikirləri qavrayırdı.

İslamın Qərb mədəniyyətinə verdiklərini qiymətləndirmək çətindir. VIII-XII əsrlərdə islam bütün elmi bilikləri öz əlində cəmləşdirmişdi, və onları hər tərəfə – Jandişapurdan Bağdada, Qahirədən Siciliyaya və İspaniyaya qədər yayırdı. Orta əsrlərdə Qərbdə yaddan çıxmış yunan mədəniyyəti riyaziyyatda, elmi eksperimentlər və gündəlik həyatda inqilab yaradan ərəb rəqəmləri kimi tanınmış hind rəqəmləri, elmin simasını dəyişmiş kağız istehsalının Çin sirrləri, həmin effekti hərbdə yaradan arbalet (qundaqlı ox-yayı) naxışlı ipəklər, rəngli şüşə, Dəməşq poladı, xalılar, güzgülər, ictimai hamamlar, lyütnələr, çay mərasimləri, memarlıqda oxvari arkalar, yazıda qotik şrift, Bokkaçonu, Çoseri, fon Eşenbaxı və Lafonteni ilhama gətirən ekzotik və fantastik nağıllar, habelə insanın həyatını rahat və gözəl edən ixtiraların uzun siyahısı. Kilsə və hökumət Qərb dünyasında müsəlman ideologiyasının yayılmasına hər vəchlə mane olduğundan, Qərbin islamdan aldığı ideyaların çoxu sırf praktiki cəhətdən istifadə edilirdi – avropalılar ixtiranın hansı ideya sisteminin çərçivəsində yaranmasına baxmayaraq, həmin faydalı ixtiraları qəbul edirdilər.

Bunlara baxmayaraq, bir sıra ideya və anlayışlar Qərbə keçərək, xristian təfəkkürünün, həmçinin maddi ixtiralar, onun həyat tərzinin dəyişməsinə səbəb olmuşdu. Bəzən, alınmış nəticələr təəccübləndirici olurdu. Çox maraqlıdır ki, ərəb məhəbbət mahnıları, Qərbin qadın haqqında anlayışını dəyişdirdi. Lakin hələ bir qədər əvvəl təkarvadi xristian kişisi, çoxarvadlılığın, hərəmxanaların ləzzətini görəndən sonra, onun əl-ayağını bağlayan şərtləri zəiflədən öz xüsusi sistemini ixtira etdi. Qərb tarixində orta əsr dövrü cəngavərlərin «xanım» ideali ilə deyil, həmçinin nigahdankənar əlaqələr ilə də məşhur idi.

Məhəmməd Peyğəmbər gəlməmişdən Ərəb səhralarının qadınları bir çox məhdudiyətlərə məruz qalsalar da, öz qəbilələrindən asılı vəziyyətdə olsalar da, yenə də müəyyən mənada azad idilər və bundan çox məmnun idilər. Ərəb səhralarında qadını tam təcrid etmək mümkün deyildi və heç lazım da deyildi, qadınların üzünü örtüklə örtməsi də məcburi deyildi. Lakin müsəlman tərəfindən yeni ərəzilər zəbt ediləndən sonra hər şey dəyişdi. Belə ki, Məhəmməd özü qadının taleyini dəyişmək istəsə də, şəhər həyatı və sivil Yaxın Şərqi sabit ənənələrinin tələblərinə görə onun məqsədləri həyata keçə bilməzdi. Ərəb istilaçıları yalnız məğlub etdikləri xalqın deyil, təzə qonşularının da ənənələrinə, qayda-qanunlarına

diqqət yetirirdilər. Onların ilk təlimatçısı Bizans oldu. Bunun nəticəsi isə pis oldu. Bizansda əhali qarışıq idi. Belə ki, əsrlər boyu Bizans əhalisinin tərkibinə suriyalılar, yəhudilər, yunanlar, makedoniyalılar, italyanlar daxil idi. Bizans qanunları yunan-rum, dini-xristian, sosial durumu – ümumlararası dənizinki idi. Nəticədə qadına qarşı, onun xeyrinə olmayan münasibət yaradıldı. Qadının əsas vəzifəsi (imperator ailəsinə aid olanlar istisna olmaqla) gözdən uzaq olmaq və uşaq böyütmək idi. Ərə getməmiş qızları çox vaxt elə ciddi surətdə gözdənkənar yerlərdə gizli saxlayırdılar ki, heç qulluqçular da onları görmürdülər.

Ərəb qadınlarının örtükdə gəzməkdə günahı tamamilə Bizansın üzərinə düşürdü. Məhəmməd elan etdi ki, hörmət əlaməti olaraq, onun arvadları üzvlərini örtməlidirlər, nəticədə islamı təzə qəbul edən ali təbəqə nümayəndələri də öz arvadlarını çadra örtməyi məcbur etdilər – sıx əhalisi olan sivil şəhərdə belə olmalı idi. Lakin müsəlman poliqamiası ilə qadınların təcrid edilməsi barədə Bizans tendensiyasının birləşməsi, qadınlar üçün çox pis situasiya yaratdı.

İslama qədərki dövrdə ərəb qəbilələrində poliqamiya çox yayılmışdı, bu müharibələr nəticəsində sinfi təbəqələrin yaranması, böyük miqdarda qulların və gəlirlərin artması nəticəsində çox yayılmışdı. Lakin Məhəmməd öz ardıcılıqları arasında poliqamiyanı rəğbətləndirməklə müharibədə ölənlərin dul arvadlarını və yetimlərini sosial müdafiə ilə təmin edirdi. Quran çox çətinliklə şərh edilir və bu məsələ ilə bağlı surə bir neçə mənada başa düşülə bilər. Lakin müsəlmanlar bunu belə başa düşürdülər ki, əgər onlar arvadları ilə mərhəmətlə davransalar, onda hərəsi dörd arvad ala bilər. Əgər kişinin dörd arvad saxlamağa imkanı çatmırdısa, o zaman bir arvad almaqla kifayətlənməli idi və istədiyi qədər məşuqə saxlaya bilərdi. Nəticədə adi müsəlmanların çoxu bir arvad saxlamağı və mütəmadi olaraq, onu dəyişdirməyi üstün tutdular, çünki, ərəb cəmiyyətində boşanmaq nisbətən asan idi.

İslam dini mütəffəkirilərindən ən əhəmiyyətli sayılan Qazali (1058-c1-ci illər) «Şahlara məsləhət» kitabında qadınların bütün vəzifələrini və məhdudiyyətlərini yekunlaşdırmışdı. Qəzalinin siyahısı islam dünyasında qadının vəziyyətini, icazəli olan bu sosial ənənəsinin real mahiyyətini göstərmişdir: qadın öz həyatını istədiyi kimi idarə edə bilməz, miras malında onun hissəsi daha azdır, onun ərindən ayrılmağa hüququ yoxdur, onun yalnız bir əri ola bilər, o evdə qalmalıdır, o başını örtməlidir, bir kişinin andına yalnız iki qadının andı bərabərdir, qadın yaxın qohumunun müşaiyyəti olmadan evdən çıxma bilməz cümə günündə, bayramlarda, ölü bastırılarda o iştirak etməməlidir, o hakimiyyətdə və hakim ola bilməz, əri öləndən sonra qadın dörd ay, on gün yas saxlamalıdır, bundan sonra o yenidən ərə gedə bilər, kişi arvadını boşamışsa, o yenidən ərə getməzdən əvvəl üç ay gözləmək müddətinə riayət etməli idi. Cəmiyyət bu qaydalara riayət etməsini tələb etsə də, yoxsul müsəlman evinin qadını olan hissəsində, hərəmxanada qadınların təcrid edilməsi barədə qanun formal olaraq yerinə yetirilirdi. Yoxsullar, arvadlar və qızlarının evdə, qapıları üzvlərinə bağlamağı özlərinə rəva bilmirdilər. Lakin bir qədər varlı ailələrdə vəziyyət başqa cürə idi. Məhəmməd qadınlar arasında ayrılıq salınmasını qadağan etmişdir, bu da hər arvad üçün ayrı otağın və ya evin ayrılması ənənəsinin təməlini qoydu. Bu zaman müsəlman ərər, qadının ləyaqətli olması barədə (çinlilər, yunanlar, hindular və ya romalılar kimi) yüksək fikirlərin tərəfdarı deyildilər. Ona görə də müsəlmanlar bizanslılardan ibrət alaraq, öz arvadlarını dustaq etdilər.

Poliqamiya cəmiyyətində ən yüksək səviyyədə sırf inzibati problemlər daha mürəkkəb formada şah ailələrində təzahür edirdi. Ərəblərin bu problemlərlə qarşılaşdıqlarından min il əvvəl Çin onlarla rastlaşmış və həll etmişdir. Çində imperatorun bir imperator arvadı, üç böyük arvadı, doqquz ikinci dərəcəli, 27 üçüncü dərəcəli və 81 məşuqəsi ola bilərdi (bu rəqəmlər qədim numeroloji magiya sistemi ilə bağlı idi), bir neçə saray xanımı isə imperatorun həyatının intim məqamları ilə bağlı katib rolunu icra etməli idilər. Tan sülaləsi (b.e. 618-907-ci illər) dövründə Çin imperatorunun hərəmxanasında artıq yüzlərlə qadın var idi, ona görə də katiblər imperatorun arvadları ilə əlaqələrinin xüsusi ustalıqla statistik hesabını aparırdılar. Orta əsrin sonuna kimi avropalılar çinlilərlə rastlaşmadıqlarına görə, Çin imperatorlarının poliqam adətləri, Qərb adamlarının təxəyyülünə xüsusi təsir etməmişdi. Lakin səlib müharibələri vaxtı müsəlman aləmi ilə olan əlaqələrdən sonra Avropa xalqlarının təsəvvüründə, Bağdad xəlifələrinin şəxsi həyatının həqiqətən ekzotik şəkilləri yarandı. XVIII əsrin əvvəllərində «1001 gecə» nağılları Qərb dillərinə tərcümə edilməsə də (bunlar fars, hind, yunan, yəhudi və Misir mənbələrində var idi) xaçpərəstlər dövrünün nağılbazlarının standart repertuarına artıq daxil edilmişdi. Hərəmxanalar barədə tam əfsanələr 1453-cü ildə Osmanlı türklərini vaxtı ilə möhtəşəm Roma İmperiyasının axırıncı bastionu olan Konstantinopolu aldıkları vaxtlarda geniş yayılmışdı. Əvvəllər köçəri xalq olan osmanlılar Bizans alana qədər, hərəmxana gözəlliklərini hələ də dada bilməmişdilər, bu baş verdikdə isə onlar

özlərinin ərəb sələflərinin etdikləri kimi, qadınların təcrid edilməsi barədə olan qaydaları dəstəkləməyi məqsəduyğun hesab etdilər.

Müsəlman adətləri çox sahədə Avropa və Bizans imperiyasının ənənələrindən fərqlənirdi, taxt-tac varisliyi barədə qanunlar da bu sıradandır. Xristian cəmiyyəti qanunlar və ilkinlik hüququnu əsas götürürdü. Avropalıları təşvişə salan, ailələrinin qanunun təmizliyi idi. Bunun nəticəsində kral ailələrində ərין, arvadın seçilməsi üçün geniş imkan yox idi və onlar yalnız kral ailəsində olan şəxslərlə evlənə bilirdilər.

Kübar ailə üzvləri də yalnız öz təbəqəsindən olanlarla evlənə bilirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müəyyən dövrlərdə qeyri-qanuni övladlar qanunilərə nisbətən daha çox anadan olurdu, lakin layiq olsalar da, olmasalar da yalnız qanuni övladların vərəsəlik hüququ var idi. Qərbdə hakimiyyət rəmzi tac, hakimiyyət əsası (skipetr) və dövlət idisə, tanınmış müsəlman ailələrində bu böyük hərəmxana idi, burada yuxarı təbəqə içindən məşuqə seçmək praktiki cəhətdən mümkün deyildi. Məşuqələrin çoxu qullar idi və sultanların uşaqlarının çoxu onlardan dünyaya gəlmişdi. İlkin orta əsr dövründə islam dünyasını idarə edən 38 Abbasidi xəlifəsindən 35-i başqa ölkələrdən olan qul qadınlardan dünyaya gəlmişdi. Xristianlar üçün olan qanuni varislik haqqı müsəlmanlar üçün ciddi problem deyildi.

Ərəb vərəsəlik ənənəsində nəsəl təmizliyinin ilkinlik prinsipi əsas tutulmurdu, onlar qəbilə başçısı (xəlifət) qanununu əsas qəbul edirdilər, bunun nəticəsində hakim ailəsinin ən fəal üzvü, adətən, ən kiçik oğul olurdu, belə ki taxtda yer boşalanda, onun əmiləri və böyük qardaşları qatillərin qurbanı olurdu.

Türklərə gələndə isə, varis taxtda daha çox haqqı olan oğdu olmalıdır, halbuki kimin buna daha çox haqqı var sualı, açıq qalırdı. İlkinlik prinsipinin işləməsi nəticəsində, taxt-tac uğrunda mübarizə, adətən qanlı vuruşmalara çevrilirdi. XV əsrin sonlarınaq bu tendensiyadan qaçmaq mümkün olmadı. Buna səbəb II Məhəmməd tərəfindən qardaş qətli barədə qanunun verilməsi oldu. Bu qanuna görə, sultanın oğlu hakimiyyət uğrunda mübarizədə əvvəllər bunu etməmişdisə, taxta çıxandan sonra dərhal bütün qardaşlarını öldürməli idi. Bütün rəqibləri məhv edəndən sonra təzə sultan bununla bütün gələcəkdə baş verə biləcək qiyam və üsyanların qarşısını alırdı. Bütün qəddarlığına baxmayaraq, bu qanun heç də sağlam düşüncəyə zidd deyildi. Belə ki, III Məhəmmədin on doqquz qardaşı əgər hakimiyyət uğrunda birləşsə idilər, o zaman bu vuruşda daha çox adam ölə bilirdi. Lakin Məhəmmədin varisi I Əhməd (1603-1617) bu praktikanı daha böyük və pis nəticələri olan digəri ilə əvəz etdi. Taxt-taca varisləri bir neçə qadın və qulluqçu ilə birlikdə "qəfəs" adlanan kiçik binalarda müddətləri gələndə orada saxlanmağa başladılar. İbrahim sultan belə «qəfəsdə» 2 yaşından 24 yaşına qədər, II Süleyman ümumi hesabla 39 il, III Osman əlli il «qəfəsdə» oturmuşlar. «Qəfəs» belə bir qarantıya verirdi ki, oradan çıxmış hər sultan zəif olacaq, onun öz imperiyası, ətraf ələm barədə adekvat fikri olmayacaqdı. Ona görə də sultanın ilk oğlan doğan məşuqə (onlara qadın titulu verilirdi) üçün çox vacib idi ki, sultanın gözündə oğlu üçün birinci yeri təmin etsin, belə məşuqə kifayət qədər uzaqgörən, ağıllı olarsa, o, vəzirləri, yançırları, ali müftiləri və s-ni rüşvət ilə ələ alırdı. Bir çox osmanlı sultanlar hakimiyyətə gəlməsinə görə yalnız analarının bacarığına minnətdar olmalı idilər. Belə qadınlardan bir neçəsi tarixdə iz qoymuşlar: onlardan ən məşhuru – Roksolana – ona nail oldu ki, Böyük Süleyman onunla evləndi, bununla da o, yüz ildən bəri, qanuni nigah bağlamış ilk sultan oldu. Maraqlısı o idi ki, əxlaqsız pozğun adam kimi tanınmış Süleyman öz müasirləri – xristianlar VIII Henrix İngilis (özünün çoxsaylı arvadları ilə birlikdə) və II Henrix Fransuzskidən (özünün çoxsaylı məşuqələri ilə birlikdə) fərqli olaraq daha ləyaqətli ailə həyat tərzi keçirməyə başladı. Roksolana siyasi işlərdə çox bacarıqlı idi və Süleymanın əsas düşməni olan ispaniyalı V Karla qarşı mürəkkəb intriqaları aparmaqda ona çox təsir edirdi. Təsvir edilən hadisələrdən iki hakimiyyət dövrü keçəndən sonra venesiyalı kübar qadın Safayya, türk korsarları tərəfindən əsir alındıqdan sonra, osmanlıların donanmasına və ordusuna özü rəhbərlik edirdi, bu zaman onun sahibi Sultan, vaxtını keyf məclislərində keçirirdi.

MÜZAKİRƏ ÜÇÜN SUALLAR VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Orta əsr Avropada qadınların xüsusi və sosial-iqtisadi həyatının xüsusiyyətləri.
2. Orta əsr İngiltərədə qadınların əmlak hüquqlarını xarakterizə etmək.
3. Kurtuaz məhəbbətin mahiyyəti nədədir?
4. Müsəlman qadının sosial-siyasi, iqtisadi hüquqları hansılar idi?
5. Ailə-nikah münasibətləri probleminə dair Şəriət qanunları.

ƏDƏBİYYAT

- Fərəcova F. Qender və mədəniyyət. Qender: tarix, cəmiyyət, mədəniyyət. Mühazirə kursu – B., 2002
- Məmmədova F. Azərbaycan tarixində qender aspekti. Qender: tarix, cəmiyyət, mədəniyyət. Mühazirə kursu – B., 2002
- Rəcəbova V. Azərbaycan orta əsr qadın bəzəkləri (IV-XIII əsrlər). – B., 2000
- Агаев Ахмад-бек. Женщина по исламу и в Исламе. – Тифлис, 1901
- Бессмертный Ю.Л. К изучению матримониального поведения во Франции XIII в. // Одиссей. Человек в истории. – М., 1993
- Вагабов М. Как относится исламская религия к женщине. – Махачкала, 1963
- Гиркас В. Права христиан на Востоке по мусульманским законам. – СПб., 1865
- Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972
- Гуревич А.Я. Культура общества и общество средневековой Европы глазами современников. – М., 1989
- Дюби Ж. Куртуазная любовь и перемены в положении женщин во Франции в XII в. // Одиссей. Человек в истории. – М., 1993
- Дюби Ж. Структура семьи в средневековой Западной Европе. – М., 1970
- Еремеев Д. Ислам как образ жизни. Азия и Африка сегодня. – М., 1977
- Иллюстрированная история нравов: эпоха Ренессанса. – М., 1993
- Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. – М., 1978
- Крачковский И.Ю. Коран. Изд. 2-ое. – М., 1986
- Мовсумова Л.Д. Философский анализ женских образов в Коране. – Баку, 1997
- Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М., 2002
- Салим аль-Бахнасави. Статус женщины в исламе и мировых законодательствах. – Баку, 2002
- Тернау Н. Изложение начал мусульманского законовещения. – СПб., 1850
- Хейзинга Й. Осень. Человек в истории. – М., 1995
- Хиджая. Комментарии мусульманского права. В 4-х томах. Перевод с англ. / Под ред. Н.И. Гродскова. – Ташкент, 1983, т.1